

Możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności przedsiębiorcy za antykonkurencyjne zachowanie niezależnego usługodawcy.

Glosa do wyroku Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z 21 lipca 2016 r. w sprawie *VM Remonts SIA, Ausma grupa SIA* przeciwko *Konkurences padome* (oraz *Konkurences padome* przeciwko *Pārtikas kompānija SIA*)

Spis treści

- I. Uwagi wprowadzające
- II. Stan faktyczny
- III. Opinia Rzecznika Generalnego
- IV. Wyrok Trybunału Sprawiedliwości
- V. Komentarz do wyroku

I. Uwagi wprowadzające

21 lipca 2016 r. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej: TSUE) udzielił odpowiedzi na pytanie prejudycjalne łotewskiego Sądu Najwyższego dotyczące wykładni art. 101 ust. 1 TFUE w kontekście zarzucanej zmowy przetargowej przedsiębiorców¹. Rozpatrywana kwestia dotyczyła możliwość przypisania przedsiębiorcy-usługobiorcy odpowiedzialności za niezgodne z prawem zachowanie przedsiębiorcy-usługodawcy prowadzącego działalność na własny rachunek w sytuacji, gdy usługobiorca nie wyraził zgody ani nie wiedział o naruszeniu prawa konkurencji przez usługodawcę.

TSUE odrzucił możliwość wprowadzenia wzruszalnego domniemania odpowiedzialności usługobiorcy za antykonkurencyjne działania usługodawcy i jasno wyznaczył przesłanki, których spełnienie skutkuje możliwością pociągnięcia przedsiębiorców do takiej odpowiedzialności. Dlatego orzeczenie to należy uznać za rozstrzygające istotną kwestię (również w kontekście prawa do obrony przedsiębiorców), a tym samym za warte omówienia.

II. Stan faktyczny

Analizowana sprawa dotyczyła przetargu na dostawy żywności do placówek edukacyjnych zorganizowanego przez Radę Gminy Jūrmala, na Łotwie, w którym oferentami były m.in. spółki VM Remonts SIA (dawniej DIV un Ko SIA; dalej: VM Remonts), Ausma grupa SIA (dalej: grupa Ausma) i Pārtikas kompānija kompānija SIA (dalej: Pārtikas). Pārtikas zwróciła się o pomoc w przygotowaniu oferty do kancelarii SIA Juridiskā sabiedrība B&Š partneri (dalej: B&Š), która to zleciła to zadanie swojemu podwykonawcy SIA MMD lietas (dalej: MMD). MMD otrzymała projekt oferty przygotowany przez Pārtikas niezależnie, tj. bez dokonywania uzgodnień z innymi spółkami,

¹ Wyrok TS z 21 lipca 2016 r. w sprawie C-542/14 *SIA VM Remonts i SIA Ausma grupa vs Konkurences padome* oraz *Konkurences padome vs SIA Pārtikas kompānija*, npubl. („Wyrok VM Remonts”).

w szczególności VM Remonts i grupą Ausma. Jednakże MMD, nie informując o tym Pärtikas, zaangażowała się również w przygotowanie ofert VM Remonts oraz grupy Ausma i wykorzystwała ofertę Pärtikas jako ofertę referencyjną dla przygotowania dwóch pozostałych ofert. W efekcie tego działania ceny opracowanej przez MMD oferty grupy Ausma były o ok. 5% niższe niż ceny wskazane przez Pärtikas, a ceny z oferty VM Remonts o 5% niższe niż z oferty grupy Ausma.

Łotewski organ ochrony konkurencji – *Konkurences padome* wszczął postępowanie w sprawie podejrzenia antykonkurencyjnego działania związanego z przetargiem i 21 października 2011 r. wydał decyzję stwierdzającą naruszenie prawa konkurencji przez Pärtikas, VM Remonts i grupę Ausma poprzez wspólne ustalenie ofert oraz nakładającą kary na te spółki. Wszystkie trzy spółki wniosły skargi o uchylenie decyzji *Konkurences padome* do łotewskiego rejonowego sądu administracyjnego – *Administratīvā apgabaltiesa*. Sąd ten 3 lipca 2013 r. wydał wyrok, w którym podtrzymał zaskarżoną decyzję w stosunku do VM Remonts i grupy Ausma, ale uchylił tę decyzję w zakresie, w jakim stwierdzała ona naruszenie prawa konkurencji przez Pärtikas. *Administratīvā apgabaltiesa* uznał bowiem, że nie było dowodów uczestnictwa Pärtikas w zarzucanej praktyce.

Następnie sprawa przeniosła się przed łotewski Sąd Najwyższy – *Augstākā tiesa*. Z jednej strony, VM Remonts i grupa Ausma wniosły skargę kasacyjną od części wyroku oddalającej ich skargę. Z drugiej – *Konkurences padome* wniósł skargę kasacyjną od części uchylającej decyzję w stosunku do Pärtikas.

Wobec stwierdzenia przez *Administratīvā apgabaltiesa*, wyłącznie kompetentnego do oceny stanu faktycznego, że brak było dowodów wskazujących, że kierownictwo Pärtikas wyraziło zgodę na antykonkurencyjne działania MMD lub o nich wiedziało, *Augstākā tiesa* nabrał wątpliwości czy w tych okolicznościach Pärtikas może zostać pociągnięta do odpowiedzialności za naruszenie konkurencji, którego nie była świadoma. *Augstākā tiesa* zastanawiał się w szczególności czy orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości (dalej: TS) w kwestii odpowiedzialności przedsiębiorcy za antykonkurencyjne zachowanie osoby działającej na jego rachunek (takiej jak pracownik)² powinno znaleźć zastosowanie w rozpatrywanej sprawie, w której to działania naruszające konkurencję zostały podjęte przez niezależnego usługodawcę, prowadzącego działalność na własny rachunek.

Dlatego *Augstākā tiesa* zawiesił postępowanie i 13 listopada 2014 r. wystąpił do TS z następującym pytaniem prejudycjalnym³: „Czy art. 101 ust. 1 TFUE należy interpretować w ten sposób, że aby stwierdzić, iż przedsiębiorstwo uczestniczyło w porozumieniu ograniczającym konkurencję, należy wykazać osobiste zachowanie kierującego przedsiębiorstwem lub świadomość, lub zgodę odnośnie do zachowania osoby świadczącej usługi zewnętrzne wobec przedsiębiorstwa i jednocześnie działającej na rachunek innych uczestników ewentualnego zakazanego porozumienia?”.

III. Opinia Rzecznika Generalnego

Rzecznik Generalny, Melchior Wathelet, wydał opinię w sprawie 3 grudnia 2015 r.⁴. Jego zdaniem należało odrzucić dwa skrajne stanowiska przedstawione w czasie postępowania przez rząd łotewski, z jednej strony, oraz Komisję Europejską (dalej: Komisja) – z drugiej.

² Uznając, że odpowiedzialność ta jest niezależna od tego czy osoby upoważnione do podejmowania decyzji w imieniu przedsiębiorcy umocowały tę osobę do takiego działania lub czy wiedziały o takim działaniu. Zob. wyr. TS m.in. w sprawach 100/80–103/80 *Musique Diffusion française i in.* przeciwko Komisji, Zb. Orz. 01825, oraz C-68/12 *Slovenská sporiteľňa*, elektr. Zb. Orz.

³ Na podstawie art. 267 TFUE.

⁴ Opinia Rzecznika Generalnego Watheleta z 3 grudnia 2015 r. w sprawie C-542/14 *VM Remonts SIA, Ausma grupa SIA vs Konkurences padome* (dalej: Opinia *VM Remonts*).

Proponowane przez rząd łotewski automatyczne przypisanie przedsiębiorcy odpowiedzialności za działania osób trzecich, niezależnie od stopnia zaangażowania tego przedsiębiorcy „pozostawałoby w sprzeczności z podstawowymi zasadami rządzącymi wymiarem sankcji takich jak te przewidziane prawem konkurencji (w szczególności zasadami indywidualizacji kar i pewności prawa)”⁵. Z kolei proponowane przez Komisję nałożenie na organ ochrony konkurencji obowiązku wykazania w sposób przekonujący, że usługobiorca miał wiedzę o niedozwolonych czynach, których dopuścił się dany usługodawca lub wyraził na nie zgodę wpłynęłoby negatywnie na skuteczność prawa konkurencji, przedsiębiorcy mieliby bowiem zbyt łatwą możliwość unikania odpowiedzialności, chowając się za plecami osób trzecich.

Rzecznik podkreślił, że przedsiębiorcy, powierzając zadania osobom trzecim, są zobligowani zachować wszelkie środki ostrożności w celu niedopuszczenia do sytuacji dopuszczenia się przez tych usługodawców naruszenia prawa konkurencji, tj. muszą unikać wszelkich zaniedbań lub lekkomyślności w ramach określania i monitorowania przekazywanych im zadań⁶.

Dlatego Rzecznik Generalny przychylił się do trzeciego stanowiska, przedstawionego przez rząd włoski, opowiadającego się za przerzuceniem ciężaru dowodu na przedsiębiorców⁷. Rzecznik Generalny zaproponował mianowicie przyjęcie wzruszalnego domniemania odpowiedzialności usługobiorcy za sprzeczne z prawem konkurencji czyny, jakich dopuściła się osoba trzecia – usługodawca, niebędący organem pomocniczym zintegrowany z danym usługobiorcą⁸. Według Rzecznika Generalnego domniemanie takie pozwoliłoby na utrzymanie równowagi pomiędzy:

- a) dążeniem do skutecznego karania naruszeń prawa konkurencji, w szczególności z art. 101 TFUE oraz zapobiegania ich powtarzaniu się (i jednoczesnym wzbudzeniem w przedsiębiorcach świadomości, że poszanowanie reguł konkurencji implikuje wymóg nieustannie aktywnej postawy przedsiębiorców);
- b) poszanowaniem praw podstawowych przedsiębiorców w kontekście nakładanych sankcji.

Zdaniem Rzecznika Generalnego, takie domniemanie powinno znaleźć zastosowanie nawet wówczas, gdy działanie osoby trzeciej nie pozostaje w związku z powierzonymi jej funkcjami, a nawet wówczas, gdy nie zostało wykazane, że usługobiorca, korzystający z usług usługodawcy, wiedział o antykonkurencyjnych działaniach tego drugiego lub wyrażał na nie zgodę⁹. Po stronie przedsiębiorcy leżałoby natomiast wzruszenie tego domniemania poprzez wykazanie, że nie wiedział o antykonkurencyjnych działaniach usługodawcy lub że dopełnił wszelkiej staranności w celu niedopuszczenia do naruszenia prawa konkurencji¹⁰.

W związku z powyższymi rozważaniami Rzecznik Generalny zaproponował Trybunałowi, następującą odpowiedź na pytanie prejudycjalne *Augstākā tiesa*:

Artykuł 101 ust. 1 TFUE należy interpretować w ten sposób, że stwierdzenie, iż dane przedsiębiorstwo uczestniczyło w porozumieniu ograniczającym konkurencję nie wymaga

⁵ Opinia *VM Remonts*, pkt 60.

⁶ Opinia *VM Remonts*, pkt 62.

⁷ Rząd ten stwierdził, że możliwe jest przypisanie usługobiorcy odpowiedzialności „za antykonkurencyjne porozumienie, w które jest on zaangażowany z powodu postępowania niezależnego usługodawcy, który przekazał przedsiębiorcom konkurującym informacje otrzymane od tego pierwszego przedsiębiorcy [usługobiorcy], nawet jeśli kierownictwo tego przedsiębiorcy nie miało wiedzy o takim przekazaniu informacji i nie wyraziło na nie zgody – chyba że zainteresowany przedsiębiorca wykaże, iż racjonalnie nie miał żadnej możliwości przewidzenia i uniknięcia niezgodnego z prawem zachowania usługodawcy”. Zob. Opinia *VM Remonts*, pkt 28.

⁸ Opinia *VM Remonts*, pkt 64.

⁹ Opinia *VM Remonts*, pkt 63.

¹⁰ Opinia *VM Remonts*, pkt 65–69. Zob. także R. Burton (2016).

przedstawienia dowodu na okoliczność osobistego zachowania kierującego przedsiębiorstwem lub na okoliczność, iż posiadał on wiedzę na temat zachowania osoby świadczącej usługi zewnętrzne wobec przedsiębiorstwa, działającej jednocześnie na rachunek innych uczestników ewentualnego zakazanego porozumienia lub iż wyrażał on na nie zgodę.

Do sądu krajowego należy zbadanie tego, czy w zawistym przed nim sporze przedsiębiorstwo było w stanie przedstawić dostatecznie przekonujące, aby obalić domniemanie odpowiedzialności, dowody na okoliczność, że osoba trzecia działała poza granicami powierzonych jej zadań, że przedsiębiorstwo powzięło wszelkie konieczne środki ostrożności przy jej wyborze i przy kontrolowaniu sposobu, w jaki wykonuje swe zadania, jak również na okoliczność swego własnego zachowania w momencie powzięcia wiedzy o zabronionym zachowaniu osoby trzeciej¹¹.

IV. Wyrok Trybunału Sprawiedliwości

TS nie podzielił zdania Rzecznika Generalnego i w wyroku wydanym 21 lipca 2016 r. zdecydowanie odrzucił propozycję wprowadzenia wzruszalnego domniemania odpowiedzialności przedsiębiorcy za antykonkurencyjne działania niezależnego usługodawcy.

Swoje rozważania dotyczące znamion naruszenia, które muszą wystąpić, aby uznać odpowiedzialność przedsiębiorcy za udział w antykonkurencyjnej praktyce¹², TS zaczął od rozróżnienia relacji łączących przedsiębiorcę z pracownikiem oraz z niezależnym usługodawcą.

TS zauważył, że pracownika należy uważać za zintegrowanego ze strukturą jednostki gospodarczej¹³ przedsiębiorcy, z którym łączy go stosunek pracy, ponieważ wypełnia swe obowiązki na rzecz i pod kierownictwem tego przedsiębiorcy¹⁴. Stąd przedsiębiorcy-pracodawcy powinny być przypisane ewentualne antykonkurencyjne działania jego pracownika, za które przedsiębiorca ten ponosi co do zasady odpowiedzialność¹⁵.

Tymczasem usługodawca, „w zakresie, w jakim w sposób niezależny świadczy on na danym rynku usługi za wynagrodzeniem”, powinien być uznany w świetle przepisów dotyczących naruszeń prawa konkurencji za przedsiębiorcę odrębnego od danego usługobiorcy i dlatego odpowiedzialność za działania takiego usługodawcy nie może być automatycznie przypisywana usługobiorcy¹⁶. Stąd, zdaniem TS, konkluzje z wyroku *Musique Diffusion française*¹⁷ nie znajdują zastosowania w analizowanej sprawie.

TS uznał, że przedsiębiorca może być odpowiedzialny za działania usługodawcy (będącego odrębnym podmiotem) jedynie, jeżeli został spełniony jeden z trzech warunków, tj.:

a) jeżeli usługodawca działał na zlecenie usługobiorcy lub był pod jego kontrolą;

¹¹ Opinia *VM Remonts*, pkt 74.

¹² TS wskazał przy okazji, że pytanie to nie dotyczy „przepisów regulujących ocenę dowodów i wymaganego standardu dowodowego, które wobec braku norm Unii w tej dziedzinie podlegają co do zasady autonomii proceduralnej państw członkowskich (zob. wyr. TS z dnia 21 stycznia 2016 r. w sprawie C-74/14 *Eturas i in.*, npubl., pkt 29–37)”.

¹³ W ramach prawa konkurencji UE przedsiębiorcę należy rozumieć jako jednostkę gospodarczą, nawet jeśli z prawnego punktu widzenia jednostka ta składa się z kilku osób fizycznych lub prawnych. Zob. np. wyr. TS z 12 lipca 1984 r. w sprawie 170/83 *Hydrotherm Gerätebau*, Zb. Orz. 02999, pkt 11, i z 10 września 2009 r. w sprawie C-97/08 P *Akzo Nobel i in. przeciwko Komisji*, Zb. Orz. I-08237, pkt 55.

¹⁴ Wyr. *VM Remonts*, pkt 23; zob. też wyr. TS z 16 września 1999 r. w sprawie C-22/98 *Becu i in.*, Zb. Orz. I-05665, pkt 26, wyr. *Musique Diffusion française* i wyrok *Slovenská sporiteľňa*.

¹⁵ Opinia *VM Remonts*, pkt 24.

¹⁶ Opinia *VM Remonts*, pkt 25.

¹⁷ Wyr. *Musique Diffusion française*, pkt 97.

- b) jeśli przedsiębiorca wiedział o antykonkurencyjnym działaniu usługobiorcy (oraz konkurentów) i zamierzał przyczynić się do realizacji antykonkurencyjnego celu; lub
- c) jeśli przedsiębiorca mógł racjonalnie przewidzieć antykonkurencyjne zachowanie usługodawcy (oraz konkurentów) i zdecydował się zaakceptować wynikające z tego ryzyko.

Po pierwsze, zdaniem TS może się zdarzyć, że rzekoma niezależność usługodawcy będzie ukrywać faktyczny stosunek pracy. Będzie to przykładowo miało miejsce, jeśli usługodawca nie dysponuje żadną niezależnością i swobodą odnośnie do sposobu wykonywania zleconych usług lub dysponuje nimi jedynie w niewielkim stopniu¹⁸. Taki brak niezależności, podobnie jak przy ocenie relacji pomiędzy spółką dominującą a spółkami zależnymi, może być wywiedziony z istniejących więzów ekonomicznych, organizacyjnych i prawnych łączących danego usługodawcę i usługobiorcę¹⁹. Wówczas pozornie niezależny usługodawca będzie *de facto* kontrolowany przez przedsiębiorcę korzystającego z jego usług lub będzie działał pod jego dyktando, co uzasadniałoby pociągnięcie usługobiorcy do odpowiedzialności za ewentualne działania usługodawcy²⁰.

Po drugie, usługobiorcy można również przypisać udział w spornej antykonkurencyjnej praktyce, jeśli zostanie wykazane, że znał on antykonkurencyjne cele realizowane przez jego konkurentów i usługodawcę oraz zamierzał własnym zachowaniem przyczynić się do ich realizacji. W kontekście analizowanej sprawy byłoby tak w przypadku, gdyby usługobiorca (Pärtikas) zamierzał za pośrednictwem swego usługodawcy (MMD) ujawnić swym konkurentom (VM Remonts i grupie Ausma) chronione informacje handlowe lub gdyby sformułował on wyraźną lub milczącą zgodę na to, by usługodawca ten przekazał innym chronione informacje handlowe usługobiorcy²¹. Jednakże, jeżeli dany usługodawca, nie informując o tym usługobiorcy, wykorzystał jego chronione informacje handlowe w celu opracowania ofert konkurentów, powyższa przesłanka nie będzie spełniona²².

Po trzecie, usługobiorca może zostać pociągnięty do odpowiedzialności za naruszenie prawa konkurencji, gdy mógł on racjonalnie przewidzieć, że dany usługodawca podzieli się chronionymi informacjami handlowymi z jego konkurentami i jednocześnie był on gotowy zaakceptować wynikające stąd ryzyko²³.

Co istotne, TS podkreślił, że dokonanie oceny spełnienia przynajmniej jednej z ww. przesłanek należy do kompetencji sądu krajowego²⁴.

V. Komentarz do wyroku

Wyrok TS zdecydowanie zasługuje na aprobatę. Jak wiadomo, przypadki, gdy TS wydaje wyrok ze stanowiskiem zupełnie odmiennym niż proponowane przez Rzecznika Generalnego należą raczej do rzadkości i zazwyczaj świadczą o istotnym lub wręcz przełomowym charakterze sprawy (Madge-Wyld, 2016).

¹⁸ Zob. podobnie wyr. TS z 4 grudnia 2014 r. w sprawie C-413/13 *FNV Kunsten Informatie en Media*, elektr. Zb. Orz., pkt 35 i 36.

¹⁹ Zob. podobnie wyr. TS z 24 czerwca 2015 r. w sprawach C-293/13 P i C-294/13 P *Fresh Del Monte Produce* przeciwko Komisji i Komisja przeciwko *Fresh Del Monte Produce*, npubl., pkt 75 i 76 oraz przytoczone tam orzecznictwo.

²⁰ Opinia *VM Remonts*, pkt 27.

²¹ Zob. analogicznie wyr. TS z 7 stycznia 2004 r. w sprawach C-204/00 P, C-205/00 P, C-211/00 P, C-213/00 P, C-217/00 P i C-219/00 P *Aalborg Portland i in.* przeciwko Komisji, Zb. Orz. I-00123, pkt 82–84; a także wyr. *Eturas*, pkt 28.

²² Opinia *VM Remonts*, pkt 30.

²³ Opinia *VM Remonts*, pkt 31; zob. podobnie wyr. TS z 8 lipca 1999 r. w sprawie C-49/92 P *Komisja przeciwko Anic Partecipazioni*, Zb. Orz. I-04125, pkt 87.

²⁴ Opinia *VM Remonts*, pkt 32.

W komentowanej sprawie należy w pełni zgodzić się ze stanowiskiem TS, który nie pozwolił na wprowadzenie kolejnego domniemania mogącego godzić w prawo przedsiębiorców do obrony. Znaczenie tego wyroku jest nie do przecenienia w kontekście sprawiedliwości proceduralnej. Proponowane przez Rzecznika Generalnego wprowadzenie domniemania odpowiedzialności przedsiębiorców za działania ich niezależnych usługodawców prowadziłoby bowiem do faktycznego przerzucenia ciężaru dowodu na przedsiębiorców. Ponadto wskazane przesłanki wzruszenia domniemania byłyby trudne do wykazania. Oznacza to, że podobnie jak w przypadku domniemania odpowiedzialności spółki matki za działania spółki córki²⁵, domniemanie to mogłoby się w praktyce okazać niewzruszalne (zob. Leupold, 2013, s. 570 i nast.; Cauffman i Olaerts, 2011, s. 431–440; Vandendorre i Goetz, 2012, s. 17; Botteman i in., 2012; Briggs i Jordan, 2007, s. 1–37; Bronckers i Vallery, 2011, s. 535–570; Temple Lang, 2014, s. 1490; Bailey, 2010, s. 362–369)..

Zważywszy na *quasi*-karny charakter postępowań w sprawach naruszenia prawa konkurencji²⁶, niezbędne jest zapewnienie przedsiębiorcom będącym stronami postępowań dot. naruszenia konkurencji większych gwarancji niż przyznanych podmiotom postępowań stricte administracyjnych, w szczególności związanych z domniemaniem niewinności.

TSUE podkreślał już nie raz w swoim orzecznictwie, że domniemanie niewinności, znajduje zastosowanie w postępowaniach dotyczących naruszeń prawa konkurencji, prowadzących do nałożenia sankcji finansowych²⁷. Domniemanie to, wynikające w szczególności z art. 6 ust. 2 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, jest uważane za jedno z praw podstawowych, które, zgodnie z orzecznictwem TS potwierdzonym następnie w art. 6 ust. 2 TUE, stanowią ogólne zasady prawa wspólnotowego. Dlatego też ciężar dowodu zachowań sprzecznych prawem konkurencji spoczywa na organie ochrony konkurencji, który to powinien przedstawić precyzyjne i spójne dowody w celu wykazania istnienia naruszenia. Wszelkie wątpliwości należy natomiast rozstrzygać na korzyść przedsiębiorców, którym zarzuca się naruszenie prawa konkurencji²⁸.

Z komentowanego wyroku TS wynika jasno, że w przypadku naruszenia prawa konkurencji dokonanego przez niezależną osobę trzecią to nie przedsiębiorca musi wykazać swoją niewinność (np. brak możliwości przewidzenia antykonkurencyjnego zachowania usługodawcy), ale organ ochrony konkurencji powinien wskazać na okoliczności świadczące o winie przedsiębiorcy (wiedzy lub aprobachie przedsiębiorcy o naruszeniu prawa konkurencji lub rażąco niedbałym zaniechaniu w tej kwestii). A jako że każdorazowa ocena okoliczności sprawy należy do sądów krajowych, to właśnie na poziomie krajowym okaże się, jak warunki wskazane przez TS będą interpretowane w praktyce (Poga, 2016).

Marta Michalek-Gervais

Doktor nauk prawnych; pracownik kancelarii Clifford Chance

e-mail: marta.michalek-gervais@cliffordchance.com

²⁵ Zob. np. wyr. TS z 25.10.1983 r. w sprawie 107/82 *AEG przeciwko Komisji*, Zb. Orz. 3151, pkt 50, wyr. *Akzo Nobel*, pkt 60, oraz wyr. Sądu z 20.04.1999 r. w sprawach połączonych od T-305/94 do T-307/94, od T-313/94 do T-316/94, T-318/94, T-325/94, T-328/94, T-329/94 i T-335/94 *Limburgse Vinyl Maatschappij i in. przeciwko Komisji*, Zb. Orz. II-931, pkt 961, 978 i 984, z 12.12.2007 r. w sprawie T-112/05 *Akzo Nobel i in. przeciwko Komisji*, Zb. Orz. II-05049, pkt 60, z 9.09.2011 r. w sprawie T-25/06 *Alliance One International przeciwko Komisji*, Zb. Orz. II-05741, pkt 86, oraz z 27.09.2006 r. w sprawie T-314/01 *Avebe przeciwko Komisji*, Zb. Orz. II-3085, pkt 136.

²⁶ Wynikający m.in. z dotkliwych sankcji (kar finansowych), które mogą być nałożone na przedsiębiorców.

²⁷ W tym okresowych kar pieniężnych. Zob. wyr. Sądu z 3 marca 2011 r. w sprawie T-110/07 *Siemens AG przeciwko Komisji*, pkt 45 i wyr. TS z 8 lipca 1999 r. w sprawie C-199/92 P *Hüls przeciwko Komisji*, Rec. s. I-4287, pkt 149, 150; w sprawie C-235/92 P *Montecatini przeciwko Komisji*, Rec. s. I-4539, pkt 175, 176.

²⁸ Wyr. Sądu z 27 września 2006 r. w sprawach połączonych T-44/02 OP, T-54/02 OP, T-56/02 OP, T-60/02 OP i T-61/02 OP *Dresdner Bank i in. przeciwko Komisji*, Zb.Orz. II-3567, pkt 62.

Bibliografia

- Bailey, D. (2010). Presumptions in EU competition law. *Common Market Law Review*, 9(31).
- Botteman, Y. i in. (2012). „You Can't Beat the Percentage” – The Parental Liability Presumption in EU Cartel Enforcement. *European Antitrust Review*, (3).
- Briggs, J.D. i Jordan, S. (2007). Presumed Guilty: Shareholder Liability for a Subsidiary's Infringements of Article 81 EC Treaty. *Business Law International*, 1(8).
- Bronckers, M. i Vallery, A. (2011). No Longer Presumed Guilty? The Impact of Fundamental Rights on Certain Dogmas of EU Competition Law. *World Competition Law and Economic Review*, 4(34).
- Burton, R. (2016). European Union: Advocate General Wathelet Clarifies Conditions Under Which Companies Can Be Held Liable For Conduct Of Independent Business Service Providers. Pozyskano z: <http://www.mondaq.com/x/457382/Antitrust+Competition/Advocate+General+Wathelet+Clarifies+Conditions+Under+Which+Companies+Can+Be+Held+Liable+For+Conduct+Of+Independent+Business+Service+Providers> (12.01.2016 r.).
- Cauffman, C. i Olaerts, M. (2011). Quimica: further developing the rules on parent company liability. *European Competition Law Review*, 9(32).
- Leupold, B. (2013). Effective enforcement of EU competition law gone too far? *European Competition Law Review*, (34).
- Madge-Wyld, T. (2016). *ECJ rules on independent service provider liability*, Pozyskano z: http://global-competitionreview.com/news/article/41561/ecj-rules-independent-service-provider-liability/?utm_source=Law%20Business%20Research&utm_medium=email&utm_campaign=7356740_GCR%20Briefing&dm_j=1KSF,4DOHW,9OEIPW,G38D7,1 (22 lipca 2016 r.).
- Poga, E. (2016). *ECJ spells out conditions for liability arising out of anti-competitive conduct of external service providers*. Pozyskano z: <http://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=2ce414e8-a5b8-4e6f-9a9b-8942daaa8221> (15.08.2016 r.);
- Temple Lang, J. (2014). How Can the Problem of the Liability of a Parent Company for Price Fixing by a Wholly-owned Subsidiary Be Resolved? *Fordham International Law Journal*, 5(37).
- Vandenborre, I. i Goetz, T.C. (2012). *Rebutting the Presumption of Parental Liability – A Probatio Diabolica? W: The International Comparative Legal Guide To: Cartels & Leniency 2012. A practical cross-border insight into cartels and leniency*. London: Global Legal Group Ltd.